

STRESZCZENIE

Zamysłem autora pracy było przygotowanie edycji krytycznej i komentarza niezwykle ważnego, a dotychczas nieopracowanego pod kątem edytorskim i historycznoliterackim staropolskiego przekładu, który stanowi istotny wycinek recepcji estetycznej i filozoficznej myśli Boecjusza w Polsce w wiekach dawnych. Wydana w Toruniu w Drukarni Jana Christiana Laurera w 1694 roku *Pociecha Filozofijej* Jana Alana Bardzińskiego (1657–1708) to pierwsze pełne tłumaczenie na język polski słynnego i chętnie przekładanego od średniowiecza na języki wernakularne w całej Europie łacińskiego dialogu *Consolatio Philosophiae* Ancjusza Manliusza Seweryna Boecjusza.

Utwór wielkiego Rzymianina doczekał się w czasach poprzedzających translację Bardzińskiego jedynie fragmentarycznych przekładów na język polski (Mikołaj Sęp Szarzyński: *Rytmy abo wiersze polskie*, 1601; Jan Gawiński: *Pieśni*, rkps z XVII w.) bądź drobnych reminiscencji – nawiązujących do ramy narracyjnej (m.in. Jan Szczęsny Herburt, *Fortuna i Cnota*, ok. 1622) czy do topiki konsolacyjnej (m. in. w poezji Jana Kochanowskiego oraz w tragedii *Jeftes* Jana Zawickiego, będącej przekładem z George’a Buchanana, 1587).

Egzemplarze rodzimego przekładu *Consolatio* zachowały się w kilkunastu zbiorach starodrodrukowych w Polsce (m. in. w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu; w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego; w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego) i zagranicą (Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk). Tłumaczenie Bardzińskiego – poza dwoma niewielkimi przedrukami fragmentów w dwudziestoleciu międzywojennym (Tadeusz Jachimowski, 1926 i Stefan Swieżawski, 1935) – nie miało reedycji. Nie ulega zatem wątpliwości, że pierwszy całościowy przekład *Consolatio*, stanowiący *magna pars* recepcji Boecjusza we wczesnonowożytnej Polsce, zasługuje na pełne wydanie krytyczne.

Bardziński, który był dominikaninem, doktorem teologii, znawcą filozofii oraz pełnił liczne funkcje w zakonie, żywo interesował się literaturą i myślą antyczną. Przetłumaczył *Farsalia* Lukana i tragedie Seneki. Tekst *Consolatio* wiąże się z jego działalnością wykładowcy filozofii w studium zakonnym. Przekład utworu Boecjusza tłumacz ofiarował damie – Teresie Działyńskiej z Bielińskich. Poprzedził go też wstępem *Do Łaskawego czytelnika*, w którym przedstawiał korzyści, jaki może on odnieść z lektury dzieła.

Praca niniejsza składa się z **trzech zasadniczych części: wstępu historycznoliterackiego, transkrypcji tekstu: *Pociecha Filozofijej Bardzińskiego* oraz komentarza tekstologicznego i rzeczowego**. Rezultatem badań nad polskim przekładem *Consolatio* są oparte na archiwaliach informacje, dotyczące zarówno szczegółów życia samego autora tłumaczenia, jak i jego adresatki, a także nowe ustalenia na temat warsztatu translatorskiego przekładowcy oraz funkcjonowania translacji w kulturze docelowej. Wiadomości te znalazły odzwierciedlenie w **rozprawie wstępnej**, która nosi tytuł: *Wirtualny odbiorca „Pociechy Filozofijej”*.

Dotąd badacze akcentowali albo adekwację translatorską Bardzińskiego, albo ekwiwalencję, co wynikało, jak się zdaje, z opierania się na metatekstowych wypowiedziach samego tłumacza, który deklarował „wierność” wobec pierwowzoru – z jednej strony, zaś –

z drugiej – podkreślał chęć dawania wskazówek współczesnemu odbiorcy. Uwagi te nigdy nie zostały poddane szczegółowej rewizji, nie rozpatrzono ich w stosunku do tekstu właściwego przekładu i nie porównano z oryginałem. Analiza warsztatu translatorskiego dokonano w niniejszej pracy w oparciu zarówno o dawne metody pracy z tekstem (narzędzia filologiczne i retoryczne, hermeneutyka, Juliusza Domańskiego koncepcja utworu jako „uobecnienia”), jak i nowsze instrumentarium badawcze (fenomenologia, semiotyka, teoria komunikacji, komparatystyka, poetyka odbioru, aksjologia literacka) dowodzi, iż *Pociecha Filozofiej* to translacja nosząca cechy **przekładu relewantnego**, czyli odzwierciedlającego informacje zawarte w oryginale, a także uwzględniającego interes komunikacyjny odbiorcy docelowego. Rola czytelnika przekładu (wirtualnego odbiorcy) polega na deszyfracji symbolicznej kompozycji, na rozpoznaniu uwarunkowań mikrostylizacyjnych narracji, które współkonstruują strukturę gatunkową, a także na syntezie sytuacji komunikacyjnej w tekście przekładu.

Rekonstrukcji problemów badawczych i korelujących z nimi inspiracji metodologicznych został poświęcony pierwszy rozdział. Z omówionych i zestawionych w nim dawnych teorii literackich i współczesnych metod badawczych wyrasta **struktura** rozprawy wstępnej, która traktuje przekład jako komunikat skierowany przez tłumacza do współczesnego mu czytelnika; komunikat, który jednocześnie – wychodząc od deklaracji Bardzińskiego – uwzględnia kontekst, czyli perspektywę autora przekładu, ale i wykorzystuje zawarty w pierwowzorze kod. Rozdział drugi przedstawia sylwetki głównych interlokutorów (Bardzińskiego, Boecjusza), ukazuje postać adresatki, przedstawia recepcję *Consolatio* w literaturze polskiej i europejskiej, a także omawia deklaracje warsztatowe tłumacza.

Następne dwa rozdziały stanowią porównanie translacji oraz oryginału. Prezentują zarówno wartości uniwersalne oryginału i związane z nimi podobieństwa między pierwowzorem a przekładem, jak i wydobywają wartości sytuacyjne, będące wynikiem konkretyzacji dokonanej na warsztacie przekładowcy. Rozdział trzeci przyjmuje perspektywę autora oryginału. Z kolei czwarty – zwraca się w stronę odbiorcy przekładu. Odsłaniane stopniowo i porównywane poziomy struktury organizacji oryginału i translacji (budowa gatunkowa, warstwa przedmiotowa i semantyczna, forma zewnętrzna i wewnętrzna) pozwalają na określenie idei wypływającej z budowy obu dzieł i uchwycenie „wspólnej” im dominanty kompozycyjnej, jaką jest dualizm. Omówione – istotne z punktu widzenia czytelnika translacji, a odnoszące się do nowego horyzontu – funkcje poznawcze i dydaktyczne, wartości sytuacyjne i estetyczne, alegoryczny styl odbioru przekładu oraz korelujące z nim tekstowe świadectwa, czyli występujące w uposażeniu paratekstowym aktualizacje i obecne w mikrostylizacye konkretyzacje, a także wykorzystane konwencje, pozwalają stwierdzić, że tłumacz – apeluje też do świadomości literackiej i społecznej swojego odbiorcy.

Rozdział ostatni zawiera syntezę poczynionych obserwacji i wnioski. Odkrycie przez Bardzińskiego powinowactwa artystyczno-ideowego między oryginałem a kontekstem współczesnej epoki, jakim był dualizm – przejawiający się w myśli filozoficznej Platona, do której nawiązuje Boecjusz, oraz występujący w sztuce, literaturze i atmosferze kulturowej baroku – pozwoliło mu stworzyć w przekładzie paralelę między historią a bliską jemu oraz jego odbiorcom współczesnością, a dzięki tym zabiegom umożliwiło czytelnikowi docelowemu, by ten za pośrednictwem przekładu przeniósł się w pozornie obcą przestrzeń, nie tracąc jednak własnej tożsamości oraz odnajdując w innym siebie. W procesie kreowania

podobieństwa i odkrywania nowych znaczeń biorą bowiem udział: tłumacz – tworzący porozumienie w dyskursie, i czytelnik przekładu – dekodujący te sygnały i sytuujący je w kontekście rodzimym.

Wyartykułowana uwspółcześniająca intencja wirtualna i intencja aktualna tekstu przekładu wzajem się dopełniają, tworząc spójny obraz odbiorcy docelowego. Na poradnik składają się trzy poziomy tekstu i związane z nimi unaocznienie postulowanych ideałów: świat przedstawiony, obrazowanie w mikrostylizyce oraz interpretacje i reinterpretacje oryginału w paratekstach (dedykacje, przypisy).

Obecność w przekładzie uwspółcześnień nie oznacza jednak, że autor okazał się – wbrew temu, co deklarował – tłumaczem niewiernym. Sterowanie odbiorcą odbywa się głównie poprzez parateksty i przy udziale warstwy stylistycznej. Konkretyzacje w obrębie świata przedstawionego sięgają tylko do pewnego poziomu – tj. do granicy wyznaczającej wszelkie płaszczyzny składające się na dominantę kompozycyjną, zachowaną z oryginału. Porządek eksplicytnych aktualizacji w postaci projekcji odbiorcy, aktualizacji czy alegorezy narzuconej dotyczy poziomu komunikacji zewnętrznej – paratekstu, a mianowicie zawierających wskazówki lekturowe dla czytelnika uwag i przypisów, a więc załamuje się na poziomie komunikacji wewnątrztekstowej, choć ta ostatnia – biorąc pod uwagę sugestie metatekstowe – staje się implicytnym planem wyrażania dla treści wyłożonych na poziomie komunikacji zewnętrznej. Przekładowca, sięgnął bowiem po tekst, w którym dominuje funkcja impresywna.

Dzięki zastosowanym zabiegom *Pociecha* pozostaje przekładem wiernym, ale jest to wierność osobliwa. Podszyci została bowiem finezyjną niewiernością, mającą za cel jednak nie tyle pusty retoryczny popis, ile świadome odświeżenie dawnego zabytku.

Przygotowane wydanie dzieła Bardzińskiego ma spełniać standardy współczesnego edytorstwa naukowego. Dostarcza poddany krytyce tekst staropolskiego przekładu, który przekazuje w postaci transkrypcji. Posiada też **komentarze**, na które składają się: wykaz znaków i skrótów przyjętych w edycji, opis źródeł, aparat krytyczny, zasady transkrypcji, objaśnienia, słownik wyrazów archaicznych, słowniczek podanych przez tłumacza terminów łacińskich i greckich oraz ich staropolskich odpowiedników, zestawienie wersyfikacyjne i uwagi metryczne, indeks incipitów wierszy, indeks nazw.

Transkrypcja oparta została na jedynym istniejącym dotąd wydaniu tekstu z 1694 r. Poprzez działania krytycznotekstowe edytor rozumie wszelkie zabiegi zmierzające do ustalenia możliwie najbardziej poprawnego brzmienia tekstu, a więc również restytucję tych miejsc, co do których obserwacje filologiczne i uwarunkowania kontekstowe dowiodły, iż ich brzmienie jest niepoprawne. Wydawca uwzględnił ponadto poprawki błędów dawnego zecera, od jakich tekst nie jest wolny (wyposażono go w erratę: *Omyłki niektóre w druku*). Wszystkie emendacje szczegółowo dokumentuje **aparat krytyczny**.

Przy ustalaniu szczegółowych **zasad transkrypcji** edytor korzystał z norm wypracowanych w serii „Biblioteka Pisarzy Staropolskich” oraz opierał się na własnych obserwacjach dotyczących właściwości językowych przekładu Bardzińskiego. Scharakteryzował kwestie ortografii starego druku, zanalizował system sonantyczny i konsonantyczny, omówił modernizacje, jakich dokonał. Wydawca wykorzystał współczesne normy pisowni i przestankowania, zwracając jednak uwagę na sugestie w pierwodruku, dotyczące znaków zapytania, wykrzykników czy wydzielenia okresów zdaniowych, jeśli to

nie utrudniało lub nie zcierało odbioru miejscami mało klarownego wątku myślowego tłumacza.

Edycja zawiera **objaśnienia**, biorące pod uwagę uwarunkowania translatorskie utworu, a także uwzględniające konteksty literackie, historyczne, religijne, filozoficzne i kulturowe. Wydawca przytacza w objaśnieniach tekst oryginalny tam, gdzie przekład różni się od oryginału, co pozwala czytelnikowi edycji na śledzenie filiacji między translacją a jej łańcuchem pierwowzorem, a także umożliwia obserwację warsztatu przekładowego polskiego tłumacza. Przy porównaniu tekstów wskazano takie tendencje translatorskie, jak redukcje (nieliczne), amplifikacje czy zabiegi adaptacyjno-polonizujące. Do wykazu źródeł wykorzystywanych przez rodzimego tłumacza należą nie tylko teksty, które znalazły się w orbicie zainteresowań twórcy pierwowzoru, a więc dzieła antyczne i wczesnochrześcijańskie. Wśród utworów, do jakich nawiązuje Bardziński, są teksty staropolskie i wczesnonowożytne. Szczególną popularnością cieszy się u polskiego dominikanina twórczość Jana Kochanowskiego. Wiele wskazuje na to, że tłumacz inspirował się w swoich wyborach późniejszą filozofią, zwłaszcza myślą św. Tomasza z Akwinu.

W formie **aneksu** do edycji zamieszczono faksymile wybranych dokumentów archiwalnych, w których mowa o Bardzińskim, oraz reprodukcje źródeł, zawierających istotne informacje o adresatce dedykacji, m.in. fragmenty prowadzonego przez nią pamiętnika, a także inne materiały ikonograficzne, wykorzystane w rozprawie. Całość zamyka bibliografia, zawierająca wykaz cytowanych źródeł i opracowań.

Sporządzona edycja i dokonana w niej analiza polskiego tekstu daje odpowiedzi na ważne pytania: Dlaczego tłumacz sięgnął po dzieło „ostatniego Rzymianina”? Jak je interpretował pod względem estetycznym oraz ideowym? Jakie miejsce zajmuje przekład *Consolatio* na mapie literatury rodzimej? Dlaczego przekładu tak ważnego utworu dokonano dopiero w XVII stuleciu? Kim dla polskich XVII-wiecznych elit był Boecjusz? Oczywiście, na te oraz inne pytania będzie można udzielić jeszcze precyzyjniejszych odpowiedzi, gdy edycja ukaże się drukiem, a polski tekst i jego filiacyjny charakter staną się przedmiotem szerszej dyskusji.

ABSTRACT

“Pociecha Filozofijej” (“The Consolation of Philosophy”) by Jan Alan Bardziński – the first Polish translation of Boethius’ dialogue. The critical edition with a commentary.

This work consists of three main parts: a historical and literary introduction, a transcription of the text of *Pociecha Filozofijej* by Jan Alan Bardziński, and a textological and factual commentary.

The results of studies on the first translation of Boethius’ *Consolatio Philosophiae* into Polish are archival-based information on both the details of the lives of the translator and his addressee, as well as new findings on the translator's rendition skills and the functioning of translation in the target culture. The analysis of the translator's workshop proves that this is a translation with the features of a “relevant” translation, i.e. reflecting the information contained in the original text, and taking into account the communication interest of the target recipient. The role of the reader of the translation (virtual recipient) is to decipher the symbolic composition, to recognize the microstylistic conditions of the narrative

that co-constitute the genre structure, as well as to synthesize the communicative situation in the text and paratext of the translation.

The prepared version of Bardziński's work meets the standards of modern scientific editing. It provides a critical edition of the text of the Old Polish translation delivered in the form of the transcription. It also has extensive commentaries which include a list of characters and abbreviations adopted in the edition, a description of sources, a critical apparatus, rules of transcription, explanatory notes, a dictionary of archaic words, a glossary of Latin and Greek terms and their Old Polish equivalents given by the translator, a versification list and comments on poetic feet, the index of incipits, and the index of names.

Key Words:

Jan Alan Bardziński, Boethius, *Pociecha Filozofijej*, *Consolatio Philosophiae*, *The Consolation of Philosophy*, baroque, seventeenth century, translation, virtual recipient, critical edition, medievalism, literature, philosophy